

Μνήμων

Τόμ. 3 (1973)

Τ Ο Μ Ο Σ Τ Ρ Ι Τ Ο Σ

ΜΝΗΜΩΝ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΣ ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ: Αί δυτικά πηγαί διά τήν έναντι τῶν Νορμανδῶν πολιτικὴν τοῦ Κωνσταντίνου Γ' Δούκα ● ALEXANDRA V. PETALA: La Naissance du Nouvel État Grec vue par la Presse Toulousaine ● ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Α. ΚΥΡΚΟΥ: Δύο ἀνθρωπολογικὲς θέσεις στὸ σοφιστικὸ Ἄντιφῶνα ● ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ: Χειρόγραφα Μοναστηρίων τῆς Ἠλείας ● ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΧΡ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΟΥ: Μετασημασιτικὴ ἀνάλυσις τῶν συμπληρωματικῶν προτάσεων τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ: Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρανον τῆς Νεολιθικῆς Θεσσαλίας ● ΙΩΑΝΝΟΥ Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑ: Ποικίλα κριτικά ● ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ: Μελανόμορφα ἀγγεῖα ἐκ Κεφαλληνίας.

Α Θ Η Ν Α Ι 1 9 7 3

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Mnimon Mnimon

doi: [10.12681/mnimon.162](https://doi.org/10.12681/mnimon.162)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Mnimon, M. (1973). ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ. *Μνήμων*, 3, 227–244. <https://doi.org/10.12681/mnimon.162>

B I B Λ Ι Ο Κ Ρ Ι Σ Ι Α Ι

JEAN A. PAPADRIANOS, L' historien byzantin Doukas et les Serbes, «Cyrillomethodianum» I (1971) 113 - 120.

Ὁ κ. Ἰωάννης Παπαδριανός, ἐπιστημονικὸς συνεργάτης τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἰδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, εἰς τὴν μελέτην του ταύτην ἐξετάζει τὴν ἀξιοπιστίαν εἰδήσεων τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ Δούκα, ἀναφερομένων εἰς τὰς σερβοτουρκικὰς σχέσεις κατὰ τὰ ἔτη 1451 καὶ 1453. Κατὰ τὸν Δούκαν αἱ σχέσεις Σερβικοῦ καὶ Ὀθωμανικοῦ κράτους τὸ 1451 ὑπῆρξαν φιλικαὶ καὶ τὸ αὐτὸ ἔτος συνήφθη μεταξὺ των συνθήκη εἰρήνης. Τὴν ἀξιοπιστίαν τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ ἐπιβεβαιοῦν καὶ αἱ λοιπαὶ πηγαί, τὰς ὁποίας ἐρευνᾷ ὁ συγγραφεὺς.

Ὁ Δούκας ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ὁ σουλτάνος Μεχμέτ ὁ Β΄ ἐτήρησε φιλικὴν στάσιν πρὸς τοὺς Σέρβους τὸ 1451, ἐπειδὴ ἐφοβήθη μήπως ὁ Σέρβος δεσπότης Djuradj Branconić ἐξεγείρῃ τοὺς Οὐγγρους ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν. Ὁ σ. δμως ἀποκρούει τοὺς λόγους τούτους, τοὺς ὁποίους ἐπικαλεῖται ὁ βυζαντινὸς ἱστορικός, διὰ τῶν κάτωθι πειστικῶν στοιχείων: Ἡ ὄλη ἀφήγησις τοῦ Δούκα ἐπιτρέπει τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν τῶν ἐν λόγῳ εἰδήσεων πρὸ τῆς 17 Ἰουνίου 1451. Κατὰ τὸ χρονικὸν δμως τοῦτο διάστημα, ὡς πληροφοροῦν αἱ ἄλλαι σφζόμεναι πηγαί, αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν Σέρβων καὶ Οὐγγρων ἦσαν καθ' ὅλα ἐχθρικά. Οἱ δύο οὗτοι λαοί, συμφώνως πρὸς τὰς αὐτὰς πηγὰς, συμφιλοῦνται μόλις τὴν 7 Αὐγούστου 1451. Συνεπῶς, ὁ σουλτάνος Μεχμέτ ὁ Β΄ οὐδένα λόγον εἶχε νὰ φοβηθῆ μήπως ὁ Σέρβος δεσπότης ἐξεγείρῃ τοὺς Οὐγγρους εἰς πόλεμον ἐναντίον του, ὡς λέγει ὁ Δούκας. Ἡ φιλικὴ στάσις τοῦ Μεχμέτ τοῦ Β΄ ἐναντι τῶν Σέρβων τὸ 1451, ὡς ὑποστηρίζει ὁ σ., τὴν ὁποίαν οὗτος ἠκολούθει τότε, δεόν νὰ ἐνταχθῆ εἰς τὴν γενικωτέραν φιλειρηνικὴν πολιτικὴν πρὸς ἅπαντα τὰ γειτονικὰ κράτη, ἵνα, ἀπερίσπαστος, προβῆ εἰς τὰς ἀναγκαίας προετοιμασίας διὰ τὴν πολιορκίαν τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσος.

Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1453 ὁ σουλτάνος Μεχμέτ ὁ Β΄ ἐγκατέλειψε τὴν ὑπ' αὐτοῦ καταληφθεῖσαν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν. Ἐκεῖ εὗρεν ἀπεσταλμένους ἐξ ὅλων ὑποτελῶν εἰς αὐτὸν χωρῶν, οἱ ὅποιοι ἤλθον νὰ τοῦ ὑποβάλουν τὰ συγχαρητήριά των διὰ τὴν μεγάλην του νίκην. Ὁ Δούκας ἀναφέρει ὅτι μεταξὺ τούτων ἦτο καὶ ἀπεσταλμένος τοῦ Σέρβου δεσπότη. Ταῦτα ἐπιβεβαίωσι καὶ ἄλλοις βυ-

ζαντινός συγγραφέας, ο Κριτόβουλος, ο οποίος λέγει ότι ο σουλτάνος έδεχθη με φιλικήν διάθεσιν τούς άπεσταλμένους, ώμίλησε μετ' αὐτῶν ήρέμως, τούς έδωσε δώρα και μάλιστα εις μερικους ειπε να πληροφορησουν τούς ήγεμόνας των ότι τούς απαλλάσσει εκ τής ύποχρεώσεως καταβολής φόρου. 'Ο Δούκας όμως εκθέτει τήν συνάντησιν ταύτην κατ' έντελώς διάφορον τρόπον. 'Ο Μεχμέτ, λέγει, συμπεριεφέρθη πρὸς τούς άπεσταλμένους με όργήν, απαιτῶν ὅπως οί ήγεμόνες των άποστείλουν τόν έτήσιον φόρον ύποτελείας. 'Από τούς Σέρβους — συνεχίζει ο βυζαντινός οὗτος ιστορικὸς — ο σουλτάνος άπήτησεν, ὅπως άποστείλουν εις αὐτόν ὡς έτήσιον φόρον 12.000 δουκάτα, από τούς δύο δεσπότας τοῦ Μορέως 10.000 και από τούς ήγεμόνας τής Χίου και Λέσβου 6.000 και 3.000.

'Ο σ. έλέγχων τήν άξιοπιστίαν τῶν ὡς άνω ειδήσεων τῶν δύο βυζαντινῶν ιστορικῶν και συγκρίνων ταύτας με ὅλα τὰ άλλα σφζόμενα ιστορικὰ στοιχεῖα, άποδεικνύει ότι ή πληροφορία τοῦ Δούκα πλησιάζει περισσότερο πρὸς τήν αλήθειαν.

'Ο κ. Παπαδριανός επιμένει επίσης επί τοῦ σημείου εκείνου τής άφηγήσεως τοῦ Δούκα ότι ή Σερβία τὸ 1453 έπρεπε να καταβάλλη εις τούς Τούρκους έτήσιον φόρον ύποτελείας 12.000 δουκάτα και πιστεύει ότι ή οικονομική κατάστασις τής χώρας ταύτης ήτο τότε καλή. Περαιῶν δέ τήν μελέτην του, ύπογραμμίζει ότι αἱ ειδήσεις τοῦ Δούκα, έν συναρτήσει πρὸς τὰς τῶν άλλων πηγῶν, δύνανται να ρίψουν άρκετόν φῶς εις τήν διπλωματικὴν δραστηριότητα, τήν ὁποίαν άνέπτυξεν ο Σέρβος δεσπότης Djurdj Branković κατά τὸ έτος 1453.

I. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΥΛΟΥ ΧΙΔΙΡΟΓΛΟΥ, Κατάλογος τῶν έν τῷ 'Αρχείῳ τοῦ Κέντρου 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν Κύπρου έναποκειμένων ὀθωμανικῶν χειρογράφων, 'Ανάτυπον εκ τής «'Επετηρίδος» τοῦ Κέντρου 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν, τ. 5, Λευκωσία 1971-1972, σ. 257-385 + 12 πίνακες - φωτοτυπίαί ισαριθμῶν έγγραφων.

'Ο τουρκολόγος κ. Π. Χιδίρογλου εις τήν έργασίαν του ταύτην καταλογραφεῖ 422 ὀθωμανικά έγγραφα τῶν ετών 1640 - 1898 άποκείμενα έν τῷ 'Αρχείῳ τοῦ Κέντρου 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν Κύπρου. 'Ο σ. τῶν εκτενεστέρων έγγραφων δίδει τὰ κυριώτερα σημεῖα τοῦ περιεχομένου των, ένῶ τῶν βραχυτέρων παραθέτει έν μεταφράσει σχεδόν ὀλόκληρον τὸ κείμενον. Οὕτω ὁ έρευνητὴς ὄχι μόνον δύναται βάσει τοῦ καταλόγου να ὀδηγηθῆ εις τὰ πρωτότυπα ποῦ τὸν ένδιαφέρουν, αλλά και εκ τῶν εκτενῶν περιλήψεων να άντλήσῃ χρήσιμα στοιχεῖα διὰ τήν ιστορίαν τής

τουρκοκρατουμένης Κύπρου. Ἡ προσφορὰ ἐπομένως τοῦ σ. εἶναι πολὺ μεγαλύτερα τῆς συνήθως ἀναμενομένης ἀπὸ ἕνα ἀπλοῦν κατάλογον.

Τὰ ἔγγραφα κατατάσσονται κατὰ κατηγορίας χρονολογικῶς: Εἶναι δὲ ταῦτα σουλτανικαὶ διαταγαὶ (fermān), διατάγματα διοικητῶν Κύπρου (buyuguldu), δικαστικαὶ ἀποφάσεις (i'lām), διπλώματα ἐκχωρήσεως προνομίων (berāt), γράμματα (mektüb) ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπευθυνόμενα πρὸς τοὺς ἀρχιεπισκόπους Κύπρου, ἀναφοραὶ ἢ αἰτήσεις ἀρχιεπισκόπων καὶ λαϊκῶν (arzuḥāl), ἀδειαι ἐπισκευῆς, ἐπεκτάσεως ἢ ἀνοικοδομήσεως ἐκκλησιῶν (murāsele), τίτλοι ἰδιοκτησίας κλπ. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα δημόσια ἢ ἰδιωτικὰ διαφωτίζουν τὴν ἱστορίαν τῆς τουρκοκρατουμένης Κύπρου ἐξ ἐπόψεως πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, κοινωνικῆς διαρθρώσεως ἐν τῇ νήσῳ, σχέσεως κυριάρχων καὶ ὑποδοῦλων καὶ εἶναι πολυτιμώτατα.

Καίτοι θὰ ἦτο ἐπιθυμητὴ ἢ περαιτέρω ἐπιμέλεια τοῦ ὕφους εἰς τὰς σελίδας τῆς εἰσαγωγῆς, ἢ ἐργασία αὐτῆ τοῦ κ. Χιδίρογλου συγκεκροτημένη, εὐμέθοδος καὶ προῖον γνώσεως καὶ μακρᾶς προσπαθείας εἶναι λίαν ὀξυλόγος.

Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΠΙΤΣΙΟΥ, *Κρίσιμες ὥρες*, [Ἀθήναι 1973], σ. 1 - 243.

Ὁ Πανταζῆς Τερλεξῆς, ὅταν ἔγραφε τὸ βιβλίον τοῦ *Διπλωματία καὶ πολιτικὴ τοῦ Κυπριακοῦ*. Ἀνατομία ἐνὸς λάθους, Ἀθήναι 1971, διεπίστωνε (σ. 21) ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ ἔκθεσις πασῶν τῶν πτυχῶν τοῦ Κυπριακοῦ προβλήματος περιορίζεται σημαντικῶς ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως ἀρκετῶν θετικῶν πληροφοριῶν διὰ τὰ διατρέξαντα καθ' ἃ ἔτη τοῦτο ἀπησχόλησεν.

Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης τὸ βιβλίον τοῦ κ. Δ. Μπίτσιου, ὁ ὁποῖος ἐπὶ πολλὰ ἔτη παρηκολούθησε τὸ Κυπριακὸν ἀπὸ διαφόρων ὑπευθύνων διπλωματικῶν θέσεων καὶ ἐχειρίσθη ἀνατεθείσας εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἀποστολάς, ἀποτελεῖ ἄξιόλογον συμβολήν. Ἐχει τὴν ἀξίαν τοῦ ἀπομνημονεύματος, τὸ ὁποῖον ὁ ἱστορικὸς τῆς πολιτικῆς ἢ διπλωματικῆς ἱστορίας θὰ χρησιμοποίησιν εἰς τὸ μέλλον, ὅταν τὸ Κυπριακὸν ὡς πρόβλημα θὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν ἱστορίαν. Τὰ ἐπὶ τοῦ Κυπριακοῦ ἀπομνημονεύματα τοῦ σ. καλύπτουν κυρίως τὰ ἔτη 1958 - 1965, ὅτε οὗτος, προῖόντος τοῦ χρόνου καὶ περισσότερον, παρηκολούθει τοῦτο ἐκ πλέον ὑπευθύνου θέσεως καὶ δὴ καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1961 - 1965, ὅτε ἦτο Ἄντιπρόσωπος τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰ Ἠνωμένα Ἔθνη, καὶ ἐξιστορεῖ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἔζησεν ὄχι ὡς ἀπλοῦς θεατῆς, ἀλλ' ὑποστηρίζων τὴν ἑλληνικὴν ἄποψιν,

Εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο διαφαίνονται τὰ ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς λάθη (Ἑλληνικοῦ Κράτους καὶ Ἑλληνοκυπρίων) ἰδίᾳ κατὰ τὴν πρώτην φάσιν τοῦ Κυπριακοῦ, ὅτε καὶ ἐπιστεύθη ὅτι ἐφ' ὅσον ἱστορικῶς, ἠθικῶς καὶ νομικῶς τὸ δίκαιον εὐρίσκετο μὲ τὸ μέρος τῶν Ἑλλήνων τὸ ζήτημα ἠδύνατο νὰ τεθῆ πρὸς ἐπίλυσιν ἐπιλεγομένης ὑπὸ τὴν πίεσιν καὶ τῆς κοινῆς γνώμης τῆς δυναμικῆς στάσεως, χωρὶς νὰ σταθμισθοῦν, ὅσον ἔπρεπε, αἱ πιθαναὶ διπλωματικαὶ περιπλοκαὶ αὐτοῦ. Διατρέχων τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου ὁ ἀναγνώστης διακρίνει τὴν ἱκανήν, ἂν καὶ παλαιᾶς σχολῆς, διπλωματίαν τῶν Ἑγγλων, τὴν διὰ παντὸς τρόπον προσπάθειαν τῶν Τούρκων νὰ ἐπωφεληθοῦν, τὴν εὐνοοῦσαν Ἑγγλους καὶ Τούρκους στάσιν τῶν Η.Π.Α., τὸν ρόλον ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος τῶν ἀδεσμεύτων χωρῶν, τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ Ο.Η.Ε. νὰ ἐπιλύσῃ τὸ πρόβλημα συμφώνως πρὸς τὰς διατυπωμένας εἰς τὸν καταστατικὸν αὐτοῦ χάρτην ἀρχάς. Παρακολουθοῦντες τὰς τουρκικὰς ἐνεργείας διαπιστώνομεν πόσον αἰσθητὰ ἔβλαψαν καὶ τὸ συμφέρον τῆς τουρκικῆς κοινότητος Κύπρου καὶ τὰς ἑλληνοτουρκικὰς σχέσεις, ἔβλαψαν ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει τὴν ἰδίαν τὴν Τουρκίαν, ἢ ὅποια μεταθέτουσα τὸ πρόβλημά της ἀπὸ ἐσωτερικὸν εἰς ἐξωτερικόν, σπαταλᾷ δυνάμεις καὶ χρόνον διὰ τὸ δεύτερον καθιστῶσα οὕτω ὀξύτερον τὸ πρῶτον. Ἀκολουθεῖ δηλαδὴ τακτικὴν παλαιὰν καὶ ἄγονον δι' αὐτὴν τὴν ἰδίαν, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν τὰ ἔθνη προοδεύουν διὰ τῆς ἐπιλύσεως τῶν ἐσωτερικῶν οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν τῶν προβλημάτων καὶ διὰ τῆς κατακτήσεως οὐχὶ ἔδαφῶν, ἀλλὰ τῶν ἀγορῶν.

Εἰς τὸ βιβλίον τοῦ ὁ κ. Μπίτσιος μὲ θέρημν ἐκθέτει τὴν ἰδικὴν του ἄποψιν, τὴν ἑλληνικὴν ἄποψιν, καὶ στιγμᾶς ἀπὸ τὴν προσωπικὴν του ἀγωνίαν κατὰ τὴν ἀντιμετώπισιν κρισίμων φάσεων τοῦ Κυπριακοῦ. Ἀπευθύνεται τόσον εἰς τὸν ἄπλοον ἀναγνώστην, ὅσον καὶ εἰς τὸν εἰδικὸν μελετητὴν τοῦ Κυπριακοῦ καὶ ἔχει τὸ χάρισμα τῆς ἀνέτου ἀφηγήσεως.

I. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Β. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή (Εἰσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια) < Δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 39 >, Θεσσαλονίκη 1973, σ. θ' - ιη' + 1-464 + 1 χάρτης + παράρτημα χειρογράφων καὶ ἐκδεδομένου κειμένου ἐν φωτοτυπία.

Τὸ δεκάτομον *Seyahatnâme* τοῦ Τούρκου περιηγητοῦ Ἑβλιὰ Τσελεμπή (1611 - 1684;) ἔχει γίνεαι ἀπὸ τινῶν δεκαετηρίδων ἀντικείμενον μελέτης ἐκ μέρους ἐπιστημόνων πολλῶν ἐθνῶν, παρὰ δὲ τὰς ἀνακριβείας αὐτοῦ, περιέχει πλείστας ὄσας γεωγραφικὰς, ἀρχαιολογικὰς, ἐθνολογικὰς

και ιστορικὰς εἰδήσεις ἐνίοτε πολυτιμοτάτας διὰ τὸν μελετητὴν τοῦ 17ου αἰῶνος. Μέρος τοῦ ἔργου—σελίδες τοῦ 5ου βιβλίου και σχεδὸν ὁλόκληρον τὸ 8ον—ἀναφέρεται εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, τὸν ὁποῖον ὁ Ἐβλιᾶ περιηγήθη τὸ 1661 και κυρίως κατὰ τὰ ἔτη 1668 - 1671. Τὴν ἀξίαν τῆς πηγῆς ταύτης διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Τουρκοκρατίας εἶχον ἀντιληφθῆ και Ἕλληνες μελετηταὶ παλαιότερον, ἢ ἔλλειψις ὅμως προηγμένων τουρκολογικῶν σπουδῶν εἰς τὴν χώραν μας δὲν ἐπέτρεψε κατὰ κανόνα τὴν ἐπιστημονικὴν μετάφρασιν και ὑπομνηματισμὸν τοῦ ἔργου.

Διὰ τοῦτο ἡ ἀνωτέρω διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ τοῦ κ. Β. Δημητριάδη, ἡ ὁποία ἔχει ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὰς παλαιότερας ἀδυναμίας, ἀποτελεῖ ἐργασίαν ἰδιαιτέρας προσοχῆς. Ὁ σ., φιλόλογος μὲ εἰδικὰς σπουδὰς Τουρκολογίας εἰς Ἀγγλίαν, εἰργάσθη ἐπὶ μακρὸν διὰ τὴν μετάφρασιν και τὸν ὑπομνηματισμὸν τῶν κεφαλαίων τοῦ Ἐβλιᾶ Τσελεμπῆ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Κεντρικὴν και Δυτικὴν Μακεδονίαν. Διαπιστώσας μάλιστα ὅτι ἡ εἰς παλαιὰν τουρκικὴν ἔκδοσιν τοῦ Τούρκου περιηγητοῦ δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη σφαλμάτων—ἰδίᾳ τοῦ 5ου βιβλίου—ἔλαβεν ὑπ' ὄψει του και τὴν χειρόγραφον παράδοσιν, ὅπερ ἀπὸ πλευρᾶς μεθόδου και εὐσυνειδησίας ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῆ. Βεβαίως ὁ σ. δὲν προβαίνει εἰς νέαν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ τουρκικοῦ κειμένου, χαρακτηρίζων ὁ ἴδιος τὴν ἐργασίαν του ὡς ἱστορικογεωγραφικὴν και ὄχι φιλολογικὴν τουρκολογικὴν, ἀλλὰ και διὰ τῆς δημοσιευομένης μεταφράσεως ἡ φιλολογικὴ τῆς ἀξία δὲν εἶναι μικρά. Τὰ ἀναφερόμενα μεταφραστικὰ προβλήματα—και ταῦτα δὲν εἶναι ὀλίγα εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἐβλιᾶ—ὁ σ. δὲν τὰ παρακάμπτει, ἀντιθέτως προσπαθεῖ εἰς αὐτὰ νὰ δίδῃ ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν, ἐνῶ κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὄλικου του ἐπεσκέφθη και διαφόρους πόλεις τῆς Μακεδονίας διὰ νὰ συγκεντρώσῃ ἀπὸ τοὺς ἐντοπίους στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας. Κύριον μέρος τῆς ἐργασίας τοῦ σ. εἶναι ἡ μετάφρασις και τὰ ἐκτεταμένα σχόλια, εἰς τὰ ὁποῖα ἐλέγχει τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν πληροφοριῶν τοῦ Ἐβλιᾶ διασταυρώνων ταύτας μετ' ἄλλων πηγῶν και παρέχει εἰς τὸν ἀναγνώστην τὴν ἄνεσιν νὰ παρακολουθήσῃ τὸ κείμενον διὰ μέσου ὄρων, προσώπων και γεγονότων ἐλάχιστα γνωστῶν.

Εἰς τὴν εὐρείαν εἰσαγωγὴν τοῦ βιβλίου (σ. 1-64) ὁ σ. ἀσχολεῖται ἐν ἀρχῇ μὲ βιογραφικὰ τοῦ Ἐβλιᾶ, σημειῶν και τὰς χώρας τὰς ὁποίας ἐπεσκέφθη και περιέγραψεν ὁ περιηγητὴς εἰς τὸ ἔργον του, ὡς και λεπτομερῶς τὰς κινήσεις του εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον (σ. 1-8). Ἐν συνεχείᾳ στηριζόμενος ἐπὶ τῆς βιβλιογραφίας ἀναφέρεται εἰς τὰς γραπτὰς πηγὰς τοῦ Ἐβλιᾶ προάγων ὀπωσδήποτε τὴν ἔρευναν μὲ βάσιν τὸ μεταφραζόμενον μέρος. Εἰς τὰς σ. 15-17 ὁ σ. ἐξετάζει τὰς συνήθως παροδόξους ἐτυμολογίας ὀνομάτων πόλεων τοῦ Ἐβλιᾶ και εἰς τὰς σ. 17-28 προ-

βαίνει εις πολὺ ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς εἰδήσεις τοῦ περιηγητοῦ διὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν πόλεων τῆς Μακεδονίας. Τὸ κεφάλαιον «Διοικητικὴ διαίρεση» (σ. 28-32) ἀναφέρεται εἰς τὰ τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως τῶν ἐξεταζομένων περιοχῶν, ἐνῶ τὸ ἐπόμενον «Τοπικὴ διοίκηση» (σ. 33-39) εἰς τὰς ἀρμοδιότητας τῶν ἀσκούντων μικρὰ ὑπουργήματα λειτουργῶν ἢ ὑπαλλήλων τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους, διὰ τῆς ἐκ τῶν ὁποίων ἢ συμβολῆ τοῦ σ. εἶναι πολὺ χρήσιμος.

Τὸ καλύπτον τὰς σ. 39-45 κεφάλαιον ἐπιγράφεται : «Ὁ πληθυσμὸς καὶ ἡ σύνθεσί του». Ὁ Ἐβλιᾶ εἰς τὸ ἔργον του δίδει συχνὰ ἀριθμοὺς σχετικoὺς μὲ τὸν πληθυσμὸν, οἱ ὁποῖοι ὁμως μετὰ μεγάλης ἐπιφυλάξεως εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουιν δεκτοί, ἀλλ' ὁ σ. κατόπιν ἐπιτυχoὺς ἀναλύσεως αὐτῶν ἐξάγει ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα, ἰδίᾳ διὰ τὴν ἐθνολογικὴν σύνθεσιν τῶν ἐξεταζομένων περιοχῶν. Ἀναλόγου ἐνδιαφέροντος εἶναι καὶ τὸ ἀκολουθοῦν εἰς τὰς σ. 45-47 κεφάλαιον : «Οἱ γλωσσικὲς παρατηρήσεις τοῦ Ἐβλιγιά».

Εἰς τὰς σ. 47-51 συγκεντρῶνεται πολὺτιμοι, καίτοι ἐλλιπεῖς, εἰδήσεις τοῦ Ἐβλιᾶ περὶ τὴν ἐμπορικὴν δραστηριότητα καὶ τὰ γεωργικὰ καὶ βιοτεχνικὰ προϊόντα τῶν περιοχῶν, ἐνῶ ἀπὸ τὰς σ. 51-53 («Ἡ ἀσφάλεια στὴν ὑπαιθρο») προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διενέργεια τοῦ ἐμπορίου καὶ αἱ μετακινήσεις τὴν ἐβδόμην δεκαετηρίδα τοῦ 17ου αἰ. ἀπὸ περιοχῆς εἰς περιοχὴν ἔνεκα τῆς παρουσίας ληστῶν καὶ ἀνταρτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐνήργουν ἐπιδρομάς, ἦσαν δυσχερεῖς καὶ ἐπικίνδυνοι. Σχετικὸν εἶναι καὶ τὸ ἄλλο κεφάλαιον («Μπάμπο ἢ Πάνο;», σ. 54-61), εἰς τὸ ὁποῖον ὁ σ. ταυτίζει τὸν ἀρχηγὸν πολυαριθμοῦ ἀνταρτικοῦ σώματος μνημονευομένου ὑπὸ τοῦ Ἐβλιᾶ μὲ τὸν Πάνον Μεϊντάνην, κλέφτην καὶ ἀρματολὸν δράσαντα ἀπὸ τοῦ 1660-1700. Εἰς τὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς ἐξετάζεται ἐν ἐπιμέτρῳ (σ. 62-64) τὸ ἔτυμον τῆς πόλεως Γενιτσά. Ὁ σ., ἀφοῦ παραθέτει παλαιότερας ἐτυμολογίας, ὑποστηρίζει πειστικῶτατα ὅτι ἡ λέξις εἶναι τουρκικὴ, Yenice, σημαίνουσα «νέος τόπος».

Τὸ βιβλίον ὀλοκληρῶνεται μὲ τὴν συγκεντρωτικὴν ἀλφαβητικὴν παράθεσιν καὶ διευκρίνισιν τῶν ἀπαντωμένων εἰς τὸ μεταφροζόμενον κείμενον ὄρων, οἱ ὁποῖοι διεξοδικότερον εἶχον ἀπασχολήσει τὸν σ. εἰς τὰς ὑποσελίδους σημειώσεις τῆς μεταφράσεως, μὲ παράθεσιν βιβλιογραφίας καὶ εὑρετηρίων ὀνομάτων καὶ πραγμάτων.

Πρὸ τῆς μεγάλης προσφορᾶς τοῦ σ. αἱ παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦν, εἶναι πράγματι ἐλάχισται καὶ οὐδόλως βεβαίως πρόκειται νὰ μειώσουν τὴν ἀξίαν τῆς σημαντικωτάτης ταύτης ἐργασίας :

σ. 29 καὶ 78-79 : «Ὅταν ὁ Ἐβλιᾶ λέγη (σ. 78-79) ὅτι τὰ Σκόπια, «σύμφωνα μὲ τὸν σουλτανικὸ νόμο, εἶναι χάσι τοῦ πασᾶ μὲ 240.000 ἄσπρα», δὲν σημαίνει, ὡς σημειώνει ὁ σ., ὅτι «μέρος τῶν εἰσοδημάτων του ἀνήκε στὸν

μπεηλέρμπεη τῆς Ρούμελης), ἀλλ' ὅπως ὀρθῶς παραδίδει ὁ Kâtip Celebi (ἡ πληροφορία παρέχεται ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ σ., αὐτόθι) ἦτο χάσι τοῦ μπέη, δηλαδή τοῦ σαντζάκμπεη διοικητοῦ τοῦ σαντζακίου Σκοπιῶν. 240.000 ἄσπρων θὰ ἦτο τὸ χάσι τοῦ σαντζάκμπεη Σκοπιῶν συμφώνως πρὸς κάποιον kanunname τοῦ 16ου αἰ., τὸν ὁποῖον ἐμμέσως ἐγνώριζον καὶ ὁ Kâtip Celebi (ἡ Χατζῆ Κάλφα) καὶ ὁ Ἐβλιᾶ. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν 16ον αἰ. τὸ χάσι ἐνὸς σαντζάκμπεη ἐκυμαίνετο ἀπὸ 200.000 - 600.000 ἄσπρων, ἐνῶ τοῦ πασᾶ δ/τοῦ σαντζακίου ἦτο μεγαλύτερον, ὄχι κατὰ πολὺ, τῶν 600.000 ἄσπρων καὶ τοῦ μπεηλέρμπεη τῆς Ρούμελης 1.100.000.

· Εἰς μερικὰς ἐπίσης παρανοήσεις ὀδηγεῖ καὶ ἡ ἔλλιπής περιγραφὴ τῶν ἀρμοδιοτήτων τοῦ βοεβόδα. Ἀπὸ τοῦ 17ου αἰ., ὅτε καὶ ἐν χρήσει ὁ ὄρος, ὁ βοεβόδας εἶναι ὁ μισθωτῆς ἢ ὑπομισθωτῆς τῶν κυριωτέρων προσόδων (συνήθως τῆς δεκάτης) δημοσίων ἢ σουλτανικῶν γαιῶν ἢ πληρεξούσιος ἢ μισθωτῆς τῶν παραχωρουμένων εἰς πασᾶν ἢ ἄλλον ἀξιωματοῦχον, ἢ ἐκπρόσωπος ἢ μισθωτῆς τῶν βακουφίων· ἅπασαι αἱ πρόσοδοι αὐταὶ προέρχονται ἀπὸ ἓνα καζᾶν, τὸν ὁποῖον καὶ διοικεῖ.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἐδρεύων εἰς Στρώμνιτσαν βοεβόδας δὲν «ἀντιπροσώπευε ἀσφαλῶς τὸν σαντζάκμπεην» (σ. 30 καὶ 336), οὔτε ὁ ἐδρεύων εἰς τὴν κωμόπολιν Ράντοβιτς βοεβόδας ἦτο «ὁ βοεβόδας του» (δηλ. τοῦ πασᾶ τοῦ Κιουστεντίλ), ὡς μεταφράζει ὁ σ. (σ. 319), ἀλλ' ὁ βοεβόδας τῆς (ὁ ἐδρεύων δηλ. ἐν τῇ κωμοπόλει). Οὔτε (σ. 30, πρβλ. καὶ 323, 353, 357) «καὶ τὸ Βαλάντοβο, καθὼς καὶ τὸ Μελένικο καὶ ἡ Βέτρινα πρέπει νὰ ἀνήκαν στὸν σαντζάκ μπέη τοῦ Κιουστεντίλ, ἀφοῦ ὑπῆρχε βοεβόδας σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς πόλεις αὐτές». Οὔτε ἡ παρουσία βοεβόδα εἰς Βέτριναν ἀσημαίνει ὅτι στὴν πόλιν ὑπῆρχε χάσι κάποιου πασᾶ» (σ. 356). Οὔτε ἡ παρουσία Τούρκων προκρίτων (σ. 35) εἰς τὴν ἔδραν ἐνὸς καζᾶ ἀποκλείει τὸν βοεβόδα, ὁ ὁποῖος ἔστω καὶ ἂν ὁ Ἐβλιᾶ λησμονῆ νὰ τὸν ἀναφέρῃ, ὑπάρχει ὡς ὄργανον τῆς κρατικῆς διοικήσεως μετὰ τοῦ ὁποῖου συνεργάζονται οἱ Τούρκοι πρόκριτοι—καὶ οἱ χριστιανοὶ—ἢ, ἐφ' ὅσον εἶναι ἰσχυροί, περιορίζουν τὴν ἐξουσίαν του.

Συναφῆς πρὸς τὰ ἀνωτέρω καὶ τοῦτο : Ὁ σ. λέγει (σ. 37) ὅτι εἰς Σκόπια καὶ Ἀχρίδα «δὲν ἀναφέρεται ἡ παρουσία βοεβόδα, γιατί τῆ διοίκηση τὴν ἀσκουσε ὁ ἴδιος ὁ σαντζάκ μπέης». Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ὀρθόν : Ἡ πρωτεύουσα τοῦ σαντζακίου εἶναι ταυτοχρόνως καὶ πρωτεύουσα καζᾶ. Τὴν διοίκησιν τοῦ πρώτου ἔχει σαντζάκμπεης ἢ πασᾶς, τοῦ δευτέρου βοεβόδας. Ἀμφιβάλλομεν ἐπίσης ἂν παραλλήλως πρὸς τὸν βοεβόδα ἐπίσταται καὶ «βοεβόδας τῆς πόλης» (σ. 37-38) ὡς διάφορον ἀξίωμα, διὸ ὀρθῶς ὁ σ. ἀποφεύγει εἰς τὴν ἀλφαβητικὴν παράθεσιν τῶν ὄρων (σ. 361-377) νὰ ὀμιλήσῃ περὶ *sehir voyvodasi*.

σ. 30 καὶ 246 : Ὁ κ. Δημητριάδης στηριζόμενος εἰς τὸν Ἐβλιᾶ καὶ εἰς

τουρκικὸν κατάστιχον τῶν ἐτῶν 1838 - 1840 ὀρθῶς λέγει ὅτι ἡ ὑπαγομένη εἰς τὸν καζᾶν Βεροίας Νάουσα ἦτο βακούφιον. Δὲν συμφωνοῦμεν ὁμῶς μετὰ τὰς ἀκολούθους φράσεις : «Δὲν γνωρίζουμε πότε ἐγινε χάσι τῆς βαλιντὲ σουλτάνας» καὶ «ἀντιπρόσωπός της στὴν πόλη (βοεβόδας) ἦταν συνήθως ἕνας μπισταντζῆς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν ὁποῖον διώριζε ὁ kizlar ağası». Ἄλλά : 1) Ὁ Leake (Travels, τ. 3, σ. 286), ἐξ οὗ ἀντλεῖ ὁ σ., δὲν ἀναφέρει βαλιντὲ σουλτάναν, ἀλλ' ἀπλῶς σουλτάναν. 2) Πόθεν τεκμαίρεται, ἀφοῦ μάλιστα ἡ Νάουσα δὲν ἦτο πρωτεύουσα καζᾶ, ὅτι ὁ ἐκ Κων/λεως ἀποστελλόμενος ἦτο βοεβόδας ; 3) Ἀφοῦ ὁ Ἐβλιᾶ καὶ κατάστιχον ρητῶς μαρτυροῦν ὅτι ἡ Νάουσα ἦτο βακούφιον καὶ ὁ Rouqueville (Voyage de la Grèce, τ. 3, σ. 95) ὅτι ἐτέλει ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ κισλάρ ἀγά, διαχειριστοῦ τῶν βακουφίων, ἀναμφιβόλως ὁ Leake σφάλει : Ἡ Νάουσα δὲν ἦτο χάσι, ἀλλὰ βακούφιον· ἐξ ἄλλου, ἂν ἦτο χάσι τῆς βαλιντὲ σουλτάνας, ὁ ἐκπρόσωπος ἢ μισθωτῆς τῶν προσόδων θὰ διωρίζετο ὑπὸ τοῦ βαλιντὲ κετχουντασί καὶ ὄχι ὑπὸ τοῦ κισλάρ ἀγά.

Ἐπίσης ὁ σ. θὰ ἤλεγχεν ἀνακριβείας τοῦ Ἐβλιᾶ ἢ θὰ συνεπλήρωνεν εὐστόχως παραλείψεις του, ἐὰν εἰς ἀρκετὰς περιπτώσεις ἐχρησιμοποίει τὸν Χατζῆ Κάλφα (Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, μετάφρ. J. von Hammer, Wien 1812) γράψαντα περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ., ὀλίγα δηλ. ἔτη πρὸ τοῦ Ἐβλιᾶ, τὸν ὁποῖον βεβαίως ὁ σ. δὲν ἀγνοεῖ (βλ. βιβλιογραφίαν, σ. 382 καὶ ἀλλαχοῦ). Οὕτω τὸ σαντζάκιον Σκοπίων δὲν θὰ ἐδέχτο ὅτι ἔχει 46 καζάδες (σ. 32), ἀλλὰ μόνον 4 (Hadschi Chalfa, ἔνθ' ἂν., σ. 95-96), ἂν καὶ ὁ Ἐβλιᾶ ἄλλο τι λέγει : ὅτι οἱ 46 καζάδες ἦσαν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἐδρευόντος εἰς Σκόπια μολᾶ, ἦτοι καζάδες ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ σαντζακίου ὑπαγόμενοι δικαστικῶς — οὐχὶ διοικητικῶς — εἰς αὐτόν.

Τὸ βοεβοδαλικίον, ἦτοι ὁ καζᾶς (ὄχι ὀρθῆ, νομιζόμεν, ἢ ἀπόδοσις τοῦ ὄρου voyvodalik διὰ τοῦ «ἔδρα τοῦ βοεβόδα», σ. 139) Περλεπὲ δὲν ἠπῆγετο τὸν 17ον αἰ. εἰς τὸ σαντζάκιον τοῦ πασᾶ, ἀλλὰ τῶν Σκοπίων (Hadschi Ghalfa, ἔνθ. ἂν., σ. 96). Ἡ δὲ Φλώρινα (σ. 161) εἰς τοὺς γνωστοὺς καταλόγους σαντζακίων οὐδόλως ἀναφέρεται· ὁ Χατζῆ Κάλφα (ἔνθ' ἂν., σ. 97) λέγει ὅτι ἦτο καζᾶς τοῦ σαντζακίου τοῦ πασᾶ. Καὶ ὁ καζᾶς Καστοριάς (σ. 164), μόνις τὸ 1864 ὑπήχθη εἰς τὸ σαντζάκιον Κορυτσᾶς· τὸν 17ον αἰ. ἀνήκεν, ὡς καὶ οἱ Τζουμᾶ Παζάρ (σ. 176) καὶ Σαρι Γκιόλ (σ. 197) εἰς τὸ σαντζάκιον τοῦ πασᾶ (Hadschi Chalfa, ἔνθ' ἂν., σ. 97-99).

Ὁ Ἐβλιᾶ λέγει διὰ τὸ σαντζάκιον τῆς Ἀχρίδος (σ. 289) : «Ὅλοι οἱ ναχιγιέδες της εἶναι τρεῖς· ἕνας εἶναι τῆς Στρούγκας, ἕνας τῆς Πέσνας καὶ ἕνας τῆς Ἀχρίδας. Δὲν ἔχει ἄλλους ναχιγιέδες. Ὅλο τὸ σαντζάκι ἔχει 140 [...] χωριά». Καὶ ὁ σ. σχολιάζει : «Κατὰ τὸν 19ο αἰ. ὁ ναχιγιὲς τῆς

Ἐχρίδας εἶχε ἐξήντα χωριά, τῆς Στρούγκας πενήντα καὶ τῆς Ρέσνας 31. Ὁ ἀριθμὸς ἐπομένως τῶν 140 χωριῶν, ποὺ δίδει ὁ Ἐβλιγιὰ γιὰ ὁλόκληρο τὸ σαντζάκι, εἶναι σωστός». Καὶ ὁμοίως δὲν εἶναι σωστός. 140 χωριά εἶχεν ὁ καζᾶς Ἐχρίδος καὶ ὄχι τὸ σαντζάκιον Ἐχρίδος, τὸ ὁποῖον τὸν 17ον αἰ. ὑποδιαιρεῖται εἰς 11 καζάδες (Hadschi Chalfa, ἐνθ' ἄν., σ. 140-142), ἄρα καὶ πολλαπλάσια τῶν 140 χωριά.

Ἄλλης φύσεως παρατήρησις εἶναι ἡ ἀκόλουθος : Ὁ σ. λέγει εἰς τὰς σ. 143-144 : «Ὁ Ἐβλιγιὰ ἀφήνει κενὸ τὸ ὄνομα τοῦ σαντζακίου στὸ ὁποῖο ἀνῆκε τὸ Μοναστήρι, γιατί αὐτὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ἀποτελοῦσε ἔδρα σαντζάκ μπέη, ἀλλὰ χάσι τῆς Fatmé, κόρης τοῦ σουλτάνου Ἀχμέτ Α'». Ἀλλὰ τὸ Μοναστήρι εἶναι γνωστὸν ὅτι ἦτο ὄχι ἀπλῶς ἔδρα σαντζακίου, ἀλλ' ἐναλλακτικῶς μετὰ τῆς Σόφιας—οὐδέποτε ὁμοίως, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, καὶ μετὰ τῆς Ἀδριανουπόλεως (σ. 76)—πρωτεύουσα τοῦ ἐγιαλετίου τῆς Ρούμελης καὶ τοῦ σαντζακίου τοῦ πασᾶ, ὡς ἐλέγτο τὸ πρῶτον σαντζάκιον ἐκάστου ἐγιαλετίου. Τοῦτο ὁμοίως οὐδὲ ὁμοίως ἐμποδίζει πρόσοδοι τοῦ Μοναστηρίου — ἴσως ὀρθότερον τοῦ καζᾶ Μοναστηρίου — νὰ εἶναι χάσι τῆς Φατμέ σουλτάνας, δηλαδὴ δὲν πρέπει νὰ γίνεται σύγχυσις διοικητικῆς ὁργανώσεως καὶ διαθέσεως προσόδων περιοχῆς τινος.

σ. 77 : Τὰ ἐγιαλέτια ἀντικατεστάθησαν ἀπὸ τὰ βιλαέτια ὄχι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ., ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1864, ὅτε ἐγένετο εὐρεῖα διοικητικὴ ἀναδιοργάνωσις τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους.

σ. 76, 77, 91 : Ὁ διοικητὴς σαντζακίου, σαντζάκμπεης παλαιότερον, πασᾶς ἢ βεζίρης ἢ καὶ βαλῆς ἀκόμη κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, οὐδέποτε, νομίζομεν, ὀνομάσθη μουτσαρίφης πρὸς δήλωσιν τοῦ διοικητικοῦ τοῦ ἀξιώματος, ἀλλὰ—καὶ ὄχι μόνον αὐτὸς—ὑπὸ τὴν ιδιότητά του τοῦ μισθωτοῦ προσόδων. Κατὰ ταῦτα καὶ τὰ ἀκόλουθα : Λέγει ὁ Ἐβλιᾶ (σ. 269) : «Ὅταν ὁ μακαρίτης Μπέικο Πασᾶς ἦταν μουτσαρίφης στὸ ἐγιαλέτι τῆς Ρούμελης τοῦ ἀνέθεσαν τὴν ἐκστρατεία...». Καὶ ὁ σ. σημειώνει (σ. 270) : «μουτσαρίφης, δηλ. σαντζάκ μπέης, χωρὶς [ὁ Ἐβλιᾶ] νὰ καθορίζῃ ποῖο ἦταν τὸ σαντζάκι του». Ἀλλὰ, νομίζομεν, τὰ ὅσα λέγει ὁ Ἐβλιᾶ ἐπιτρέπουν νὰ συναγάγωμεν ὅτι ὁ Μπέικο πασᾶς ἦτο διοικητὴς τοῦ ἐγιαλετίου τῆς Ρούμελης καὶ μουτσαρίφης (μισθωτῆς) τῶν προσόδων προφανῶς τοῦ σαντζακίου τοῦ πασᾶ. Ἐξ ἄλλου εὐλογον εἶναι ἡ ἐκστρατεία νὰ ἀνετέθη εἰς τὸν διοικητὴν τοῦ ἐγιαλετίου (νὰ ὀρίσθη δηλαδὴ σερασκέρης· ἀρχιστράτηγος) παρὰ εἰς ἓνα οἰονδήποτε πασᾶν.

σ. 176-184 : Εἰς τὸ ἄνω περιθώριον ὄλων αὐτῶν τῶν σελίδων (κεφάλαιον V τῆς μεταφράσεως) ὁ σ. γράφει : «Οἱ καζάδες τῆς Καστοριάς». Ἡ Καστοριά ὁμοίως μετὰ τῶν πέριξ χωρίων ἀπετέλει ἓνα μόνον καζᾶν μὴ ὑποδιαιρούμενον εἰς ἄλλους καζάδες.

Παρὰ τὰς ἀνωτέρω παρατηρήσεις τὸ μνημονευθὲν ὀγκῶδες βιβλίον

τοῦ κ. Β. Δημητριάδη ἀποτελεῖ ἔργον λίαν ἀξιόλογον. Ἡ εὐστοχος μετάφρασις ἐπὶ τῇ βάσει ὄχι μόνον τοῦ ἐκδεδομένου κειμένου, ἀλλὰ καὶ τῶν χειρογράφων, ὁ πυκνὸς ὑπομνηματισμὸς, ἡ διευκρίνισις τοσούτων τουρκικῶν ὄρων, ἡ ἐπιτυχὴς ταύτισις πολλῶν τοπωνυμίων, ἡ χρησιμοποίησις εἰδικῆς βιβλιογραφίας ἐν πολλοῖς ἀπροσίτου εἰς τὸν Ἑλληνα ἐρευνητὴν καθιστοῦν τὴν ἐργασίαν ταύτην βασικὴν, εἰς τὴν ὁποίαν πολλάκις εἰς τὸ μέλλον θὰ προσφεύγουν οἱ μελετηταί. Ὁ γράφων ἐκ τῆς ἀναγνώσεώς της πολλὰ ἐδιδάχθη. Ἀναμφισβητήτως τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ κ. Δημητριάδη εἶναι ἡ καλυτέρα ἐργασία, ἐξ ὧσων ἐξεπονήθησαν τουλάχιστον ὑπὸ Ἑλλήνων ἐπὶ τοῦ πολυτιμοτάτου περιηγητικοῦ κειμένου τοῦ Ἑβλιά Τσελεμπή, προδίδουσα προηγμένην γνῶσιν τῆς παλαιᾶς τουρκικῆς γλώσσης καὶ ἐπιστημονικὴν συγκρότησιν οὗ τὴν τυχοῦσαν.

I. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Manlio Cortelazzo, *L'influsso linguistico greco a Venezia* [=«Linguistica», Collezione di monografie originali o tradotte di linguistica generale, speciale ed applicata diretta da Carlo Tagliavini, 2], Casa Editrice Prof. Riccardo Patron, Bologna 1970, σσ. LXVIII + 383, L. 6000.

Ἡ ἀμοιβαία γλωσσικὴ ἐπίδραση ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς λαοὺς τῆς Ἰταλικῆς Χερσονήσου εἶναι φαινόμενο πού οἱ ἀρχές του ἀνάγονται στὴν ἀρχαιότητα. Οἱ ἱστορικὲς τύχες ἔφεραν ἐνωρὶς σὲ ἀμνησὴ καὶ συνεχῆ ἐπαφὴ τοὺς λαοὺς αὐτοὺς μὲ φυσικὸ ἐπακόλουθο τὸν ἀμοιβαῖο δανεισμὸ γλωσσικῶν στοιχείων. Μιὰ σημαντικώτατη πλευρὰ τοῦ ζητήματος, τὴν ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς στὴ γλῶσσα τῶν Βενετῶν, ἐξετάζει ὁ καθηγητὴς Manlio Cortelazzo¹. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου του — «Ἡ ἑλληνικὴ γλωσσικὴ ἐπίδραση στὴ Βενετία» — φανερῶνει τὴ γωνία, ἀπ' ὅπου ὁ συγγραφεὴς βλέπει τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης του, δηλαδὴ τὴν πρόθεσίν του νὰ ἐξετάσῃ τὴν ἐπίδραση πού ἄσκησε ἡ ἑλληνικὴ ὄχι σὲ μία συγκεκριμένη διάλεκτο ἢ γλῶσσα ἀλλὰ στὴ γλωσσικὴ ἔκφραση τοῦ λαοῦ μιᾶς περιοχῆς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ συγγραφεὴς δὲν περιορίζει τὴν ἐρευνά του ἀποκλειστικὰ στὸν χῶρο τῆς βενετικῆς διαλέκτου, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ στὸν χῶρο τῆς λατινικῆς, ἐφ' ὅσον βέβαια χρησιμοποιεῖται σὰν ἐκφραστικὸ μέσο ἀπὸ Βενετούς.

Τὸ βιβλίον περιέχει μιὰ ἐκτενέστατη «Εἰσαγωγή» (Introduzione,

1. Ὁ ἴδιος εἶψε καὶ ἄλλοτε ἀσχοληθῆ μὲ συναφὲς θέμα. Βλέπε Manlio Cortelazzo, *I più antichi prestiti bizantini nel veneziano*, «Rivista di Studi Bizantini e Neellenici», nuova serie, 2-3 (XII - XIII), 1965-1966, σσ. 181-183,

XI - LXVIII), ενώ το κύριο μέρος αποτελείται από δύο κεφάλαια, όπου καταχωρίζεται με αλφαβητική σειρά το γλωσσικό υλικό. Το πρώτο κεφάλαιο έχει τον τίτλο «Ένεργητικοί έλληνισμοί» (Grecismi attivi, σσ. 1 - 257) και το δεύτερο «Παθητικοί έλληνισμοί» (Grecismi passivi, σσ. 259 - 338). 'Ακολουθεί ή «Βιβλιογραφία» (Bibliografia, σσ. 339 - 368) και οι «Πίνακες» (Indici, σσ. 369 - 383): ο «Πίνακας έλληνικών λέξεων» (Index Graecitatis, σσ. 369 - 382) και ο «Γενικός πίνακας» (Indice generale, σελ. 383).

Η Είσαγωγή περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο (L' espansione linguistica greca negli studi più recenti, σσ. XI - XIV), ο συγγραφέας επιχειρεί μία αναδρομή στις νεώτερες μελέτες, που είδαν το φως σε διάφορες χώρες της Εύρώπης και που αναφέρονται στην εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας στον ευρωπαϊκό χώρο, ενώ στο δεύτερο (Valutazioni degli elementi greci in veneziano, σσ. XV - XXI) προβαίνει σε μία επισκόπηση των κατά καιρούς αξιολογήσεων των ελληνικών στοιχείων, που υπάρχουν στη βενετική διάλεκτο. Όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, οι παλαιότεροι μελετητές του φαινομένου συνήθιζαν να ανάγουν τα ελληνικά δάνεια της βενετικής σε ρίζες κλασικές φέρνοντας έτσι σε συσχέτιση τη βενετική με την αρχαία ελληνική, πράγμα ιστορικά απαράδεκτο, που όφειλόταν σε υπέρμετρο αρχαιόπρεπο ζήλο ανάλογο με τον ζήλο των χρονογράφων της Βενετίας. 'Ακόμη και φαινόμενα της γραμματικής και του συντακτικού έρμηνεύθηκαν σαν επιδράσεις της αρχαίας ελληνικής. Βενετοί συγγραφείς (A. Zeno, M. Foscarini, G. Zanetti) καθώς και ξένοι J. Armingaud, Ch. Diehl) έδέχθηκαν την επίδραση της ελληνικής στη βενετική, ενώ άλλοι την άρνήθηκαν (H. Kretschmayr, G. Rohlfs). Ειδικές έργασίες πάνω στο θέμα αυτό συνέταξαν οι De Nardo και Μουστοξύδης. Ο Tommaseo πάλι άναγνώρισε σε εκφράσεις της βενετικής διαλέκτου συντακτικά χαρακτηριστικά που έχουν διαμορφωθεί στην ελληνική. Τέλος ο Boerio στο λεξικό του² έκανε κάποιες νύξεις για την ελληνική καταγωγή όρισμένων λέξεων. 'Αλλά, όπως συμπεραίνει ο συγγραφέας, «ή έλλειψη ενός γενικού άνακεφαλαιωτικού έργου δικαιολογεί λοιπόν αυτή τη συστηματική συλλογή των διαλεκτικών βενετικών λέξεων με βέβαιη ή άληθοφανή ελληνική καταγωγή».

Το τρίτο κεφάλαιο, «Ιστορία και στρωματογραφία των ελληνικών δανείων στη βενετική» (Storia e stratificazione dei prestiti greci in veneziano, σσ. XXI - XL), χωρίζεται σε πέντε ύποκεφάλαια: τα τέσσερα πρώτα άντιστοιχούν στις περιόδους της βενετικής ιστορίας και

2. Giuseppe Boerio, Dizionario del dialetto veneziano, Terza edizione aumentata e corretta, aggiuntovi l'Indice italiano veneto, Venezia 1867.

ἐπιγράφονται α') «Μέχρι τῆ βυζαντινῆ κατάκτηση» (Fino alla conquista bizantina σσ. XXI - XXIV), β') «Ἡ ὑποτελεία στὸ Βυζάντιο» (La soggezione a Bisanzio, σσ. XXIV - XXXII), γ) «Ἡ βενετικὴ ὑπερρχή» (La supremazia veneziana, σσ. XXXII - XXXV), δ') «Μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453)» (Dopo la caduta di Costantinopoli (1453), σσ. XXXV - XXXIX), ἐνῶ τὸ πέμπτο περιέχει τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέα καὶ ἔχει ἀνάλογο τίτλο (Conclusione, σσ. XXXIX - XL). Οἱ σχέσεις τῶν Βενετῶν³ μὲ τοὺς Ἑλληνας χρονολογούνται ἀπὸ τὸν 5^ο π.Χ. αἰῶνα. Ὅπωςδήποτε οἱ πρόιμες αὐτὲς σχέσεις ἦταν ἀραιές, ἴσως ἔμμεσες, καὶ ὀφείλονταν στὶς ἀπὸ μέρους τῶν Ἑλλήνων προσπάθειες νὰ ἀποικίσουν τὶς ἀκτὲς τῆς βόρειας Ἀδριατικῆς, πού ὅμως ἀντίθετα μὲ τὴ νότια Ἀδριατικὴ δὲν ἐξελληνίσθηκε ὁλότελα. Μέχρι τὸν 5^ο μ.Χ. αἰῶνα δὲν ὑπῆρξε ἑλληνικὴ ἐδαφικὴ κυριαρχία, ἀλλὰ διεισδύση ἑλληνοφῶνων, ἐμπόρων κυρίως, ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἀίγυπτο, ἢ τὴν Ἀσία, ἴσως ὅμως ἐκατατισμένων. Ἡ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἄφισε στὴ βενετικὴ περιοχὴ ἰσχυρὰ ἴχνη. Ἡ χώρα εὐρίσκεται ἀνάμεσα σὲ ἐστίες βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ· τὸ Grado στὰ βόρεια, τὴ Ραβέννα στὰ νότια, τὴν Ἰστρία καὶ τὴ Δαλματία στὰ ἀνατολικά. Συναλλασσόμενη μὲ τὶς περιοχὲς αὐτὲς ἡ Βενετία δέχεται ἔμμεσα ἀπὸ ἐκεῖ τὶς πρῶτες βυζαντινὲς ἐπιδράσεις. Ἀλλὰ ἡ ἐμπορικὴ κίνηση καὶ οἱ θρησκευτικὲς ἀποδημίες (itineraria Hierosolymitana) θὰ φέρουν ἀργότερα σὲ ἄμεση ἐπαφὴ τοὺς Βενετοὺς μὲ τοὺς Ἑλληνας. Τὰ ἑλληνικὰ γλωσσικὰ δάνεια τῆς βενετικῆς κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι σχετικὰ μὲ τὴν ἁλιεία, τὴ ναυτιλία καὶ τὴν ἐκκλησία, ἐφ' ὅσον τὸ ἐπιτρέπουν ἢ τοὐλάχιστο δὲν τὸ ἀποκλείουν οἱ φωνητικὲς προϋποθέσεις. Στὰ δάνεια αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν μερικὲς ἀκόμη λέξεις ἐνδεικτικὲς μιᾶς μέτριας καθημερινῆς ζωῆς (μαζὶ μὲ αὐτὲς καὶ λέξεις πού ἀναφέρονται στὴν οἰκοδομικὴ). Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους, τὸ 1204, ἡ Βενετία ἔγινε κέντρο ἐπεξεργασίας ἀνατολικῶν εἰδῶν (ὕφασματα, ἔργα τέχνης). Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο κατατάσσονται μὲ βάση τὴ χρονολογία τῶν ἐγγράφων ἑλληνισμοὶ πού ἀναφέρονται σὲ ἀντικείμενα καὶ πράξεις ἐμπορικῆς. Μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ 1453, πλήθην Ἑλλήνων συρρέουν στὶς βενετικὲς κτήσεις τῆς Ἀνατολῆς καὶ στὴν ἴδια τὴ Βενετία, πού ἡ λαϊκὴ φαντασία τὴν παραβάλλει μὲ τὴ χαμένη Πόλη. Ἀπὸ καιρὸ εἶχε δημιουργηθῆ ἐκεῖ μία ἑλληνικὴ παροικία, πού ὁ πληθυσμὸς τῆς τῶρα ἀδξάνεται φθάνοντας τὸ 1580 τὶς 30.000 (ὁ πληθυσμὸς ὁλόκληρης τῆς Βενετίας ὑπολογίζεται ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 15^ο

3. Τὸ ὄνομα χρησιμοποιεῖται ἐδῶ μὲ τὴ σημασία πού εἶχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

αιώνα έφθανε τις 110.000). 'Η έλληνική γλώσσα εισάγεται τήν έποχή αυτή στη Βενετία από δύο γερά «κανάλια» ή άρχαία με τις εκδόσεις του 'Αλδου Μανούτιου, ή νέα στο στόμα των 'Ελλήνων ναυτικών, στρατιωτών, ύπηρετών, εμπόρων και άλλων τύπων, που θά εισαχθούν τόν έπόμενο αιώνα στη βενετική ποίηση και κωμωδία με τά σπασμένα βενετικά τους μπολιασμένα στο μητρικό ιδίωμα, πού, όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, «μόνο ένα κοινό σε συχνή καθημερινή έπαφή με ένα λαϊκό πλήθος 'Ελλήνων μπορούσε να καταλάβη και να εκτιμήση μέσα στους κωμικούς τους άλλ' όχι περιφρονητικούς σκοπούς». 'Η παλαιότερη περίοδος τής εισαγωγής των έλληνικών δανείων είχε χαρακτηρη τεχνικό - αριστοκρατικό, ή νεώτερη λαϊκό, αν όχι άγοραίο. Χαρακτηριστικοί είναι οι έκκλησιαστικοί δροι· ενώ οι παλαιότεροι άπηχούν τήν εδλάβεια, στους νεώτερους άντικαθρεφτίζεται ή αντίθεση ανάμεσα σε δύο αντίπαλες όμολογίες. 'Η τελευταία παράγραφος του ύποκεφαλαίου αναφέρεται στην επίδραση που άσκησε ή 'Ελληνική και τήν άγοραία βενετική διάλεκτο (gergo). Μετά από αυτή τήν παρουσίαση του θέματος, ο συγγραφέας καταλήγει στα συμπεράσματά του, όπου ανάμεσα σε άλλες διαπιστώσεις τονίζει, ότι «ή έλληνική γλωσσική συμβολή στη βενετική κληρονομιά άντικαθρεφτίζει μία βαθειά πολιτιστική επίδραση».

Τό τέταρτο κεφάλαιο τής εισαγωγής έπιγράφεται «Γλωσσολογικομεθοδολογικές ένδειξεις» (Indicazioni linguistico - metodologiche, σσ. XLI - LXVIII) και χωρίζεται σε τρία ύποκεφάλαια. Τό πρώτο έχει τίτλο «Κατανομή σε σημασιολογικές σφαίρες» (Ripartizione per sfere semantiche, σσ. XLI - XLVII). 'Εδώ ο συγγραφέας κατατάσσει τά 278 έλληνικά δάνεια που άποτελούν τους ένεργητικούς έλληνισμούς σε έξη ομάδες που περιλαμβάνουν συνολικά 24 κατηγορίες (σημασιολογικές σφαίρες). I. 'Η φύση (1. Φυτά και τά σχετικά, λέξεις 11, 2. Ζώα ξηράς και τά σχετικά, λέξεις 7) σύνολο λέξεων 18.—II. 'Η θάλασσα (3. 'Η θάλασσα, οι άκτές, ο καιρός και τά έργα του ανθρώπου, λέξεις 17, 4. Οι τόποι των σκαφών, λέξεις 21, 5. Ναυτικές πράξεις, ναυπήγηση και χειρισμοί, λέξεις 27, 6. 'Η άλιεία· έργαλεία και δίχτυα, λέξεις 5, 7. Τά θαλασσινά ζώα και τά σχετικά, λέξεις 17) σύνολο λέξεων 87.—III. Τό σπίτι και ο άνθρωπος (8. Οικοδομικές κατασκευές, λέξεις 9, 9. Οικιακά σκεύη, λέξεις 11, 10. Τροφές και ποτά, λέξεις 9, 11. Τό ανθρώπινο σώμα και τά σχετικά, λέξεις 9, 12. 'Ιατρική· ασθένειες και γιατρικά, λέξεις 3, 13. 'Η ένδομασία. 'Ενδύματα, ύφάσματα και έπεξεργασία τους, λέξεις 23) σύνολο λέξεων 64.—IV. 'Η κοινωνία. (14. 'Επαγγέλματα, καταστάσεις και εργασίες, έθνικά, λέξεις 27, 15. Τεχνικοί δροι μεμονωμένων δραστηριοτήτων, λέξεις 9, 16. Δημόσιοι θεσμοί, λέξεις 5, 17. Θρησκεία, λέξεις 10, 18. Τά

παιχνίδια, λέξεις 4) σύνολο λέξεων 55.—V. *Τὸ εμπόριο* (19. *Οἱ ἐμπορικὲς πράξεις· ἔγγραφα, μέσα συσκευασίας καὶ μεταφορᾶς, λέξεις 9, 20. Διάφορα ἐμπορεύματα εἰσαγωγῆς, λέξεις 3, 21. Μέτρα καὶ σταθμά, λέξεις 4, 22. Νομίσματα καὶ τὰ ὅμοια, λέξεις 10) σύνολο λέξεων 26.—VI. *Δέξεις στοργῆς, ἀφηρημένες, κενές* (23. *Αφηρημένες ἔννοιες, λέξεις 21, 24. Ἐπιρρήματα καὶ μέλη γραμματικά, λέξεις 7) σύνολο λέξεων 28. Στὸ δεύτερο ὑποκεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ φωνητικὴ μορφή» (L' aspetto fonetico, σσ. XLVII-LXII) ὁ συγγραφέας προβαίνει σὲ σύγκριση τῶν φωνητικῶν συστημάτων τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας βενετικῆς καὶ παρουσιάζει μὲ τὴ σειρά τοῦ ἀλφαβήτου τὰ φθογγικὰ πάθη τῶν ἑλληνικῶν δανείων τῆς βενετικῆς. Γενικὰ παρατηρεῖται, ὅτι ἡ ἀλλοίωση τῶν ἑλληνικῶν λέξεων εἶναι τέτοια καὶ τόση σὲ βαθμό, ὥστε δύσκολα ἀναγνωρίζεται ἡ ἑλληνικὴ τους καταγωγή (asme < ἄζυμος, astese < ἀστακός, go < γάδος, lotregan < ἰκτερικὸς κ. ἄ.). Ἀντίθετα ὑπάρχουν πολλές λέξεις ποὺ διατηροῦν τὴν ἀρχικὴ τους φωνητικὴ μορφή (agali agali < ἀγάλη - ἀγάλη, chiefali < κεφάλι, dromo < δρόμος κ. ἄ.) ἢ ἔχουν ἐλάχιστα ἀλλοιωθῆ (basegò < βασιλικό, ostrega < ὄστρακα, séleno < σέλινο κ. ἄ.). Τέλος στὸ τρίτο ὑποκεφάλαιο, ποὺ τὸ ἐπιγράφει «Παράρτημα· διαλογὴ καὶ διανομὴ τῶν δανείων (Appendice : Scelta e distribuzione dei prestiti, σσ. LXII - LXVIII), ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὴ διάκριση τῶν ἑλληνικῶν δανείων τῆς βενετικῆς σὲ δύο κατηγορίες, τοὺς «ἐνεργητικοὺς ἑλληνισμοὺς», ποὺ εἶχαν διαδοθῆ πλατιά στὴ ζωντανὴ περιοχὴ τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας, καὶ τοὺς «παθητικοὺς ἑλληνισμοὺς», ποὺ ἡ χρῆση τους ἦταν σποραδικὴ καὶ περιωρισμένη. Ἀκολουθῶς ἀναφέρεται στὰ κριτήρια τῆς συλλογῆς καὶ στὴ διάταξη τοῦ ὕλικου. Σὲ τελικὲς σκέψεις δέχεται τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς «βορειοἰταλικοῦ Ἑλληνισμοῦ» (oberitalienische Gräzität), ποὺ δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς δράσεως μόνο τοῦ Ἐξαρχάτου τῆς Ραβέννας, οὔτε περνοῦσε πάντοτε ἀπὸ τὴ Βενετία. Αὐτὴ θὰ εἶναι, τὶς περισσότερες φορές, κέντρο ἀκτινοβολίας, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται καὶ ἡ δαλματικὴ Ἀδριατικὴ, ὅπου ἦταν ἀνθηρὸς ὁ Ἑλληνισμός, ὅσο καὶ ἡ ἀκτινοβολία τῆς Γένουας ποὺ εἶχε στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη.**

Τὰ δύο μεγάλα κεφάλαια, ποὺ ἀκολουθοῦν μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ, μὲ τοὺς τίτλους «Ἐνεργητικοὶ ἑλληνισμοὶ» καὶ «Παθητικοὶ ἑλληνισμοὶ» ἔχουν ἀλφαβητικὴ διάταξη. Σὲ κάθε λήμμα παρατίθεται ἡ ἐρμηνεία ποὺ παρέχουν τὰ γνωστὰ λεξικά καὶ δίδονται πλούσια γλωσσολογικὰ καὶ ἔτυμολογικὰ, ἀλλὰ καὶ σημασιολογικὰ καὶ χρονολογικὰ σχόλια πλαισιωμένα ἀπὸ βιβλιογραφικὲς ἀναφορές. Ἐνδεικτικὰ σημειώνουμε ἐδῶ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες λέξεις. α') Ἐνεργητικοὶ ἑλληνισμοί:

agali-agali < ἀγάλι-ἀγάλι, ancona < εἰκόνα, angaria < ἀγγαρεία, basegò < βασιλικό, bastaso < βαστάζος, cacomiro < κακομοίρης (μᾶλλον ὁμως ἀπὸ τὸν τύπο κακόμοιρος), catòcio < κατώγειον, chiefali < κεφάλι, crea < κρέας, dimito < δίμιτος, dromo < δρόμος, enikium < ἐνοίκιον, fanò < φανός, go < γάδος, gorna < γούρα, gripo < γρίπος, intimela < ἐνδυμα, liagò < λιακός, madi < ἀμάδι, magari < μακάρι, morè < μωρέ, nevra < νεύρα, ostrega < ὄστρακα, palamara < παλαμάρι, pato < πάτος, piròn < πιρούνη, pitèr < πιθάρι, potamò < ποταμός, risego, risigo, ris'cio < ριζικό, scafa < σκάφη, scalizar < σκαλίζω, sopra < ὄψα, squero < ἐσχάριον, stratioti, stradioti < στρατιώτης, tipota < τίποτα, turlòn < τρούλλος, urto < ἄρτος, vissola < βύσσινα, zingano < τσίγγανος, β') Παθητικοὶ ἑλληνισμοί: acrostico < ἀκρόστιχον, actimones < ἀκτῆμονες, arcondus < ἄρχων, capinico < καπνικόν, cipura < τσίπουρα, decatia < δεκατία, emborio < ἐμπορίον, flamburo < φλάμουρον, grammatico < γραμματικός, ieromonaco < ἱερομόναχος, leftero < (ἐ)λευθερος, merovigli < (ῆ)μεροβίγλοι, nicario < νοικάρης, orion < ὄριον, patitirio < πατητήριον, potamida < ποταμίδα, prosopsi < προσόψι(ον), protosingelo < πρωτοσύγκελλος, simioma < σημεῖωμα, turma < τούρμα, vergies < βέργες, zeugaratus, zeugaritus < ζευγαράτος.

Ἡ «Βιβλιογραφία» περιλαμβάνει σὲ ἐνιαία ἀλφαβητική κατάταξη 314 τίτλους, ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ ὄσα μόνον ἔργα — πηγές καὶ βοηθήματα — ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν συγγραφέα μὲ μορφή βραχυγραφίας. Ὁ «Index Graecitatis» εἶναι κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν φθόγγων, λέξεων, ἐκφράσεων καὶ λοιπῶν τύπων, ποὺ ἀπαντοῦν στὸ ἔργο, μὲ ἀναφορὰ στὴν οἰκεία σελίδα. Τέλος ὁ «Γενικὸς Πίνακας» εἶναι ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων τοῦ βιβλίου.

Τὸ ἐξαιρετὸ ἔργο τοῦ Manlio Cortelazzo ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τίς σημαντικότερες συμβολές στὴ μελέτη τῆς βενετικῆς διαλέκτου, ἀλλὰ ἔμμεσα ἀποτελεῖ καὶ μία πολύτιμη συμβολή στὴ μελέτη τῆς διαδόσεως τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ἡ διερεύνηση τῶν πηγῶν, ἡ συλλογὴ τοῦ ὕλικου καὶ ὁ σχολαστικὸς ἑτυμολογικὸς καὶ ἐννοιολογικὸς τοῦ ἔλεγχος μαρτυροῦν τὸ μέγεθος τοῦ ἐγχειρήματος. Ἐξ ἄλλου ἡ συστηματικὴ κατάταξη τῆς ὕλης καὶ ἡ μὲ ἀδυστηρὰ ἐπιστημονικὰ κριτήρια θεώρηση τοῦ ἀντικειμένου εἶναι στοιχεῖα ἐνδεικτικὰ τῆς σοβαρότητας τοῦ ἔργου. Τὰ σπάνια φραστικὰ σφάλματα, ὅπως «Αἰγαῖος πέλαγος» (σελ. LXI, 22 καὶ 371) ἢ «τὸ κακομοίρης» (σελ. 51) δὲν μειώνουν τὸ ἔργο. Τὸ δεῦτερο μάλιστα ὀφείλεται σὲ ἀπλή παρανόηση φράσεως τοῦ ἀντίστοιχου λήμματος τοῦ Λεξικοῦ τῆς Πρωίας (τόμος Α', σελ. 1230). Ἐδῶ πρέπει νὰ γίνῃ καὶ μία παρατήρηση σχετικὰ μὲ τὸν τύπο metonigli, πού, ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὸ λῆμμα «nictovigli» (σελ. 308), ἀπαντᾷ

σὲ ἔγγραφο τοῦ ἔτους 1565⁴. Ὁ τύπος αὐτὸς παραδίδεται μαζί μὲ τὸν ἐπίσης λαθεμένο τύπο *meronigli*. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς λέξεις ἀπαντοῦν μὲ τὴν ἴδια μορφή καὶ στὸ πρωτότυπο⁵. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ παρανάγνωση τῶν λέξεων *nictovigli* καὶ *meronigli* ἀπὸ τὸν προφανῶς ἄμοιρο ἑλληνικῆς γραφέα τοῦ πρωτοτύπου, ποὺ ἀντέγραψε *m* ἀντὶ *ni*, *e* ἀντὶ *c*, καὶ *n* ἀντὶ *u* ⇒ *v*⁶. Ἐξ ἄλλου θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ὅτι οἱ τύποι *nictovigli* καὶ *meronigli* ἀποδίδουν τόσο τοὺς ὄρους *νυκτοβίγλι* (= νυκτοφρουρὰ) καὶ *μεροβίγλι* (= φρουρὰ ἡμέρας)⁷, ὅσο καὶ τοὺς ὄρους *νυκτοβίγλοι* (= νυκτοφρουροὶ) καὶ *μεροβίγλοι* (= φρουροὶ ἡμέρας), ποὺ παραθέτει ὁ *Manlio Cortelazzo* στὰ ἀντίστοιχα λήμματα (σελ. 308 καὶ 303)⁸. Ὡς πρὸς τὰ ὀρθογραφικὰ - τυπογραφικὰ λάθη ἀξίζει νὰ σημειωθῆ, ὅτι εἶναι ἐλάχιστα (ὅπως τὸ *Grazitāt* στὴν σελ. LXVII) ἀκόμη καὶ στὶς ἑλληνικὲς λέξεις, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ εὐαίσθητο σημεῖο ὄλων τῶν ξένων δημοσιευμάτων. Καὶ πρέπει νὰ τονισθῆ, ὅτι τὸ κείμενο τοῦ *Manlio Cortelazzo* παρουσιάζει ιδιαίτερα πολλὰς δυσκολίες γιὰ μία ἐπιτυχημένη τυπογραφικὰ ἐμφάνιση. Τὸ ἴδιο λοιπὸν τὸ βιβλίον φανερῶνει τὴ φροντίδα, ἀλλὰ καὶ τὴν κοπιαστικὴ καὶ ὑπεύθυνη ἐργασία τοῦ συγγραφέα.

Ὁ *Manlio Cortelazzo*, γλωσσολόγος ὁ ἴδιος, ἐξέτασε φυσικὰ τὸ θέμα κυρίως ἀπὸ ἄποψη γλωσσολογική. Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πλευρὰ ἐρωτήματα, ὅπως πότε, πῶς καὶ γιὰ ποιοὺς λόγους ἑλληνικὲς λέξεις ἔγιναν δάνεια τῆς βενετικῆς, ἀντιμετωπίζονται στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑλληνικῶν δανείων τῆς βενετικῆς δὲν εἶναι ιδιαίτερα μεγάλος. Ὁ συγγραφέας ἐξετάζει συνολικὰ 416 λέξεις⁹ ἀπὸ αὐτὲς ἐκεῖνες ποὺ ἀποτελοῦν τὰ οὐσιαστικὰ καὶ ὀργανικὰ γλωσσικὰ δάνεια εἶναι οἱ 278 «ἐνεργητικοὶ ἑλληνισμοί». Οἱ ὑπόλοιπες 138 ἀνήκουν στοὺς «παθητικοὺς ἑλληνισμοὺς» καὶ εἶναι δάνεια μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, χρησιμοποιοῦντο δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς Βενε-

4. K. N. Σάθα, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμ. IV, Paris 1882, σελ. 266, στίχ. 39.

5. Archivio di Stato di Venezia, Senato, Mar, reg. 37, φ. 84 r, στίχ. 3.

6. Βλέπε καὶ Νικ. Γ. Μοσχονᾶ, Ἡ ὀργάνωσις τῶν ἀκτοφρουρῶν τῆς Τήνου ὑπὸ τοῦ Βενετοῦ Συνδίκου Ἰερωνύμου Da Lezze (1621), «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν», 5 (1965 - 1966), σσ. 668 - 687, κυρίως σελ. 671, σημ. 1.

7. K. N. Σάθα, ὁ. π., σελ. 266, σημ. 1.

8. Πρβλ. Νικ. Γ. Μοσχονᾶ, ὁ. π., σελ. 670.

9. Ὅπωςδήποτε αὐτὲς εἶναι μόνον ὄσες λέξεις διασώθηκαν μέχρι σήμερα, εἴτε χάρις στὴ συμπτωματικὴ ἀναγραφὴ τους σὲ παλιὰ κείμενα, εἴτε ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ καθιερωθοῦν στὴ γλῶσσα τῶν Βενετῶν καὶ νὰ διατηρηθοῦν ζωντανὲς στὴν προφορικὴ παράδοση.

τούς για να δηλωθούν πράγματα, καταστάσεις και θεσμοί του χώρου της Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν πολιτογραφήθηκαν γίνεται φανερό ἀπὸ τὴ σχεδὸν ἀμετάβλητη, συχνὰ μάλιστα λόγια μορφή τους, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε, ὅτι ἀποτελοῦν — τοῦλάχιστο οἱ περισσότερες — ἀπλή μεταγραφή τῶν ἑλληνικῶν ὄρων. Ὁ δανεισμός ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τῶν ἑλληνικῶν λέξεων πραγματοποιεῖται σὲ δύο διαφορετικὰ γεωγραφικὰ πλάτη· στὶς χῶρες τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς καὶ στὴν ἴδια τὴ Βενετία. Βενετοὶ ὀπῆκοι, ναυτικοί, ἔμποροι, στρατιωτικοὶ καὶ εὐγενεῖς, ταξιδεύουν στὶς ἑλληνικὲς χῶρες καὶ ἔρχονται σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό. Ἡ ἐπαφή μὲ τὸ ἐντόπιο ἑλληνικὸ στοιχεῖο γίνεται στενώτερη στὶς βενετικὲς κτήσεις. Ἐκεῖ ἔχει ἐγκατασταθῆ, προσωρινὰ ἢ μόνιμα, σημαντικὸς ἀριθμὸς Βενετῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ διάφορες τάξεις τῆς βενετικῆς κοινωνίας καὶ ὑπηρετοῦν σὲ θέσεις τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς διοικήσεως ἢ ἀσκοῦν διάφορα ἐπαγγέλματα. Ἐξ ἄλλου τὰ ἀνώτερα στρατιωτικὰ καὶ διοικητικὰ ἀξιώματα τῶν κτήσεων προσφέρονται σὲ γόνους εὐγενῶν βενετικῶν οἰκῶν. Ἡ παραμονὴ τους στὶς ἑλληνικὲς χῶρες συχνὰ ἦταν μακρόχρονη καὶ συνεχῆς. Ἦταν λοιπὸν φυσικὸ νὰ γνωρίσουν οἱ κυρίαρχοι Βενετοὶ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ ἦταν λογικὸ νὰ χρησιμοποιήσουν ἑλληνικὲς λέξεις γιὰ νὰ ἀποδώσουν τὴν ἔννοια πραγμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ὅταν μετὰ τὴ λήξη τῆς θητείας τους στὶς βενετικὲς κτήσεις ἐγύριζαν στὴν μητρόπολη, ἔφερναν μαζί τους συνήθειες, ἐκφράσεις καὶ λέξεις ἑλληνικῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ στὴν ἴδια τὴ Βενετία ἡ ἑλληνικὴ παροιμία σφύζει ἀπὸ ζωὴ. Τὴν ἀποτελοῦσαν ἄτομα διαφόρων κοινωνικῶν στρωμάτων, παιδείας καὶ ἐπαγγέλματος. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Βενετίας ἐξασφάλιζε μέσα στὸν κλειστὸ τῆς χῶρο τὴ διάδοση ἑλληνικῶν συνηθειῶν καὶ τρόπων ἐκφράσεως. Κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ἡ Βενετία ἐλλήνιζε σὲ βαθμὸ σημαντικὸ.¹⁰ Στενὲς σχέσεις εἶχαν ἀναπτυχθῆ ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνας παροίκους καὶ τοὺς Βενετούς, ὄχι μόνον τοὺς ταπεινῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ καὶ τοὺς πατρικίους. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰάκωβου Foscarì, γιοῦ τοῦ περίφημου δόγη Φραγκίσκου Foscarì, ποὺ διατηροῦσε σχέσεις μὲ Ἑλληνας καὶ γνώριζε τὰ ἑλληνικά.¹¹ Ἰδιαίτερα μάλιστα σὲ ὀρισμένα ἐπαγγέλματα ὁ συγχρωτισμὸς

10. Πρβλ. S. R o m a n i n, *Storia documentata di Venezia*, vol. IV, Venezia 1855, σσ. 297 καὶ 501. — D e n o J o h n G e a n a k o p l o s, *Greek Scholars in Venice, Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Massachusetts, 1962, σελ. 69. Βλέπε καὶ Ν ι κ. Γ. Μ ο σ χ ο ν ᾶ ς, *I Greci a Venezia e la loro posizione religiosa nel XV° secolo*, «Ὁ Ἑρανιστής», 5 (1967), σσ. 105 - 137, κυρίως σελ. 108.

11. Σὲ πράξη τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα τῆς 25 Φεβρουαρίου 1445 [= 1444

Ἑλλήνων ἢ Ἑλληνοφώνων καὶ Βενετῶν ἦταν μεγάλος. Πιστεύουμε λοιπόν, ὅτι μόνο ἡ διαρκῆς καὶ στενὴ ἐπαφὴ τῶν Ἑλλήνων μὲ τοὺς Βενετοὺς στὴν καθημερινὴ πραγματικότητα καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ τὸ φαινόμενο τῆς εἰσδοχῆς ἑλληνικῶν λέξεων καὶ ἐκφράσεων στὴ γλῶσσα τῶν Βενετῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνεξήγητη, κατὰ τὸν συγγραφέα, ὑποκατάσταση βενετικῶν ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς ἐκφράσεις (σελ. XL).

N. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

Ἔτους βενετικοῦ] γίνεται λόγος γιὰ ἓνα δῶρο ποὺ ἔλαβε ὁ Ἰάκωβος Foscarì ἀπὸ κάποιον Ἑλληνα «propter linguam grecam quam sciebat» (Archivio di Stato di Venezia, Consiglio dei Dieci, Parti miste, reg. 12, φ. 175 ν). Πρβλ. Νικ. Γ Μοσχονάς, δ. π., σελ. 108, σημ. 4.